

मुलभूत हक्क, मुलभूत कर्तव्ये आणि मार्गदर्शक तत्वे

Fundamental Rights, Duties & Directive Principles

अ) मुलभूत हक्क ब) मुलभूत कर्तव्ये क) राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे

प्रत्येक नागरीकाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मुलभूत हक्क महत्वाचे ठरतात. अर्थात मुलभूत हक्कांची दुसरी बाजू मुलभूत कर्तव्ये असून त्यामुळे दुसऱ्यांच्या हक्कांविषयीची जागृता व्यक्तीत निर्माण होते. अर्थात मुलभूत हक्कांचा निर्विवाद उपभोग घेण्यासाठी व मुलभूत कर्तव्यांद्वारे नागरीकांमध्ये जबाबदारी निर्माण होण्यासाठी आवश्यक परिस्थिती निर्माण होणे गरजेचे असते. त्यासाठी राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे उपयुक्त ठरू शकतात. या प्रकरणात आपण भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत हक्क, मुलभूत कर्तव्ये व राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे यांचा अभ्यास करणार आहोत.

अ) मुलभूत हक्क

व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी हक्क आवश्यक असून लोकशाही देशात हक्कांना घटनात्मक स्थान दिल्याने हक्कांचे रूपांतर मुलभूत हक्कांमध्ये झालेले आहे.

मुलभूत हक्क म्हणजे असे हक्क, जे देशाच्या राज्यघटनेत लिखित स्वरूपात असतात व ज्या हक्कांना न्यायालयीन संरक्षणही असते.

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात कलम १२ ते ३५ मध्ये सहा हक्क दिले असून ते शासनावर बंधनकारक आहेत तसेच त्याला कायदेशीर संरक्षणही प्रदान करण्यात आले आहे.

मुलभूत हक्कांची वैशिष्ट्ये

- » जगातील इतर कोणत्याही देशाच्या घटनेपेक्षा भारताच्या घटनेत मुलभूत हक्कांचे सविस्तर विश्लेषण केलेले आहे.
- » मुलभूत हक्कांना न्यायालयीन संरक्षण असून ते शासनावर बंधनकारक आहेत.
- » मुलभूत हक्क अनिर्बंध स्वरूपात नसून त्यावर उचित बंधनेही घटनेत स्पष्ट केली आहे.
- » राज्यघटनेनेच नागरीक (Citizens) आणि व्यक्ती (Person) असा भेद केला असून समता, स्वातंत्र्य हे हक्क फक्त नागरीकांनाच उपभोगता येतील. तर धर्मस्वातंत्र्य, व्यक्तीगत सुरक्षितता हे हक्क नागरीकांबरोबरच व्यक्तींनाही उपभोगता येतील. व्यक्ती या संकल्पनेत परकीय नागरीक हा अर्थ अंतर्भूत आहे.
- » हे हक्क व्यक्तीबरोबरच विविध संस्थांनाही उपभोगता येतील. उदा. वृत्तसंस्थेला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येतो.
- » आणबिणीच्या काळात मात्र मुलभूत हक्क तहकूब केले जातात.

भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत हक्क

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात कलम १२ ते ३५ मध्ये मुलभूत हक्क विश्लेषित केले असून घटना अंमलात आली तेव्हा त्यांची संख्या ७ होती मात्र १९७८ च्या ४४ व्या घटनादुरुस्तीने मालमतेचा हक्क वगळून त्याला कलम '३००-अ' मध्ये वैधानिक स्वरूप दिल्याने सध्या हक्कांची संख्या सहा झाली आहे.

कलम १२ मध्ये 'राज्य' म्हणजे काय? याचे विश्लेषण असून कलम १३ मध्ये मुलभूत हक्कांविरुद्ध असणारा कायदा बेकायदेशीर ठरविण्याची तरतूद केली आहे.

१) समतेचा हक्क (कलम १४ ते १८)

- » कायद्यापुढे समता (कलम १४) : सर्व भारतीय नागरीकांना कायद्यापुढे समान मानले जाईल.
- » भेदभावाचा अभाव (कलम १५) : जात, धर्म, जन्मस्थान यावरून भेदभाव केला जाणार नाही.
- » संधीची समानता (कलम १६) : राज्याच्या नियंत्रणाखालील सार्वजनिक नोकऱ्यात अथवा जागेवर नियुक्ती

मुलभूत हक्क

- » समतेचा हक्क
- » स्वातंत्र्याचा हक्क
- » शोषणाविरुद्धचा हक्क
- » धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क
- » सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क
- » घटनात्मक उपायांचा हक्क

- करण्याबाबत सर्व नागरीकांना समान संधी दिली जाईल.
- » अस्पृश्यता निवारण (कलम १७) : अस्पृश्यता पाळण्यास सक्त मनाई करण्यात आली.
  - » पदव्यांची समाप्ती (कलम १८) : कोणत्याही भारतीय नागरीकास लष्करी अथवा शैक्षणिक क्षेत्र वगळून कोणत्याही प्रकारच्या पदव्यांवर बंदी घालण्यात आली.

२) स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम १९ ते २२)

- » कलम १९ : भारतीय नागरीकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततापूर्वक निःशस्त्र सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य, संघटना स्थापण्याचे स्वातंत्र्य, संचार स्वातंत्र्य, वास्तव्य स्वातंत्र्य व व्यवसाय स्वातंत्र्य असे सहा स्वातंत्र्य प्रदान करण्यात आले आहेत.

» कलम २० :

- a) कोणत्याही व्यक्तीला त्याने केलेल्या गुन्ह्यांबद्दल तत्कालीन कायदानुसारच शिक्षा केली जाईल.
- b) व्यक्तीकडून घडलेल्या एकाच गुन्ह्यासाठी एकापेक्षा जास्त वेळा शिक्षा केली जाणार नाही.
- c) कोणत्याही व्यक्तीला स्वतःविरुद्ध साक्ष देण्यास भाग पाडले जाणार नाही.

- » कलम २१ : कोणत्याही व्यक्तीचे जीवित स्वातंत्र्य कायदाने ठरवून दिलेल्या कार्यपद्धतीशिवाय हिरावून घेतले जाणार नाही.

कलम २१-अ : ६ ते १४ वर्षांखालील प्रत्येक मुला-मुलीस मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा हक्क.

- » कलम २२ : कोणत्याही व्यक्तीला अटकेची कारणे सांगितल्याशिवाय अटकेत ठेवता येणार नाही तसेच अटक केलेल्या व्यक्तीला २४ तासांच्या आत मॅजिस्ट्रेटसमोर उभे करण्यात येईल.

३) शोषणाविरुद्ध दाद मागण्याचा हक्क (कलम २३ व २४)

- » कलम २३ : माणसांची खरेदी-विक्री आणि वेठबिगारी पद्धतीस मनाई केली आहे.

- » कलम २४ : १४ वर्षांखालील मुलांना खाणीच्या अथवा धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास बंदी घातलेली आहे.

४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २५ ते २८)

- » कलम २५ : प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार कोणत्याही धर्माचे

- आचारण, पालन व प्रसार करण्याचा अधिकार आहे.
- » कलम २६ : धार्मिक संस्थांना स्थापन करणे, तिचा कारभार पाहणे, खर्चासाठी संपत्ती बाळगणे इत्यादी अधिकार धार्मिक संप्रदायास देण्यात आले आहेत.
  - » कलम २७ : कोणत्याही धार्मिक कार्यक्रमासाठी सक्तीने कर गोळा करता येणार नाही.
  - » कलम २८ : शासकीय अनुदान मिळणाऱ्या शिक्षण संस्थेतून धार्मिक शिक्षण देण्यास बंदी घातलेली आहे.

५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (कलम २९ व ३०)

- » कलम २९ : प्रत्येक भारतीय नागरीकास स्वतःची विशिष्ट भाषा, लिपी वा संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार राहिल.
- » कलम ३० : धार्मिक किंवा भाषिक आधारावर सर्व अल्पसंख्य वर्गांना आपल्या पसंतीप्रमाणे शिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा व चालविण्याचा अधिकार आहे.

६) घटनात्मक उपायांचा हक्क (कलम ३२)

भारतीय नागरीकांना आपल्या हक्कांवरील अतिक्रमण दूर करण्यासाठी घटनात्मक उपयोजनेचा हक्क दिला आहे. घटनात्मक उपयोजनेच्या हक्कानुसार व्यक्तीच्या मुलभूत हक्कांच्या रक्षणासाठी न्यायालयाला पुढील पाच आदेश काढता येतात.

- » **बंदी प्रत्यक्षीकरण** : एखाद्या व्यक्तीला बेकायदेशीरपणे अटक करून ठेवली तर ती व्यक्ती किंवा तिचे नातेवाईक किंवा मित्र न्यायालयाकडे घटनात्मक अर्ज करू शकतात. अशावेळी न्यायालय दोन्ही बाजूंचा विचार जाणून घेऊन करण्यात आलेली अटक बेकायदा असेल तर अटक झालेल्या व्यक्तीची सुटका करण्याचा आदेश देते त्यास बंदी प्रत्यक्षीकरण असे म्हणतात.
- » **परमादेश** : एखादा शासकीय अधिकारी, व्यक्ती अथवा संस्थेच्या कर्तव्य उल्लंघनामुळे जर व्यक्तीवर अन्याय होत असेल तर ती व्यक्ती त्याविरोधात न्यायालयाकडे अर्ज करू शकते. अशावेळी न्यायालय अर्ज स्वीकारून संबंधित व्यक्तीवर झालेला अन्याय दूर करण्याचा आदेश देते त्यास परमादेश असे म्हणतात.
- » **प्रतिषेध** : एखादा खटला कनिष्ठ न्यायालयात चालू असतांना अनियमित कारणांमुळे अथवा त्या कनिष्ठ न्यायालयाला तो खटला चालविण्याचा

- अधिकार नसेल तर त्या खटल्याच कायनास
 न्यायालय जो आदेश देते त्यास प्रतिषेध असे म्हणतात.
- » अधिकार पृच्छा : एखादी व्यक्ती तिचा अधिकार नसतानाही सार्वजनिक किंवा सरकारी पदावर काम करीत असल्यास त्या व्यक्तीच्या विरुद्ध नागरीक न्यायालयात अर्ज करू शकतात. अशा वेळी संबंधित पदावरील व्यक्ती न्यायालयाला अपात्र वाटली तर त्या व्यक्तीकडे न्यायालय त्यासंदर्भात विचारणा करू शकते त्यास अधिकार पृच्छा असे म्हणतात.
- » उत्प्रेषण : एखादा खटला कनिष्ठ न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रात येत नसतानाही तो खटला चालविला जात असेल तर वरिष्ठ न्यायालय आदेश काढून कनिष्ठ न्यायालयाकडून संबंधित खटल्याची सर्व कागदपत्रे व पुरावे आपल्याकडे पाठवावेत अशा प्रकारचा आदेश काढू शकते त्यास उत्प्रेषण असे म्हणतात.

मुलभूत हक्कांचे मूल्यमापन

भारतीय नागरीकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी मुलभूत हक्क उपयुक्त असले तरी त्यात पुढील त्रुटी आढळतात.

- » काही महत्वाच्या अधिकारांची नोंद नाही : भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत हक्कात काम करण्याचा हक्क, वृद्धापकाळ अथवा आजारपणात आर्थिक मदत मिळविण्याचा हक्कांची नोंद नसल्याने ते अपूर्ण वाटतात.

- » आणिबाणीच्या काळात स्थगित : राष्ट्रीय आणिबाणीच्या काळात संबंधित हक्क काही काळासाठी स्थगित केले जात असल्याने त्यातून हक्कांचे महत्व कमी होण्याचा धोका उद्भवतो.

- » मुलभूत अधिकारातील वारंवार दुरुस्त्या : राज्यघटना अंमलात आल्यापासून मुलभूत हक्कात सातत्याने दुरुस्त्या झाल्या. त्यातही मालमत्तेसंबंधी त्या अधिक होत्या. त्यामुळे त्याचे अपेक्षित महत्व कमी होते.

- » हक्कांची परिभाषा अत्यंत क्लिष्ट: मुलभूत हक्कांच्या तरतुदींची भाषा अत्यंत क्लिष्ट असल्याने ते सर्वसामान्यांना समजून घेण्यास कठीण जाते.

मुलभूत हक्कांचे मूल्यमापन

- » काही महत्वाच्या अधिकारांची नोंद नाही
- » आणिबाणीच्या काळात स्थगित
- » मुलभूत अधिकारातील वारंवार दुरुस्त्या
- » हक्कांची परिभाषा अत्यंत क्लिष्ट

राज्यघटनेतील प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता कायदा व त्यातून निर्माण झालेले अंतर्गत सुरक्षितता कायदा (MISA), पोटा, अत्यावश्यक सेवा कायदा यामुळे व्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा येण्याची शक्यता निर्माण होते. या कायद्यांचा वापर राष्ट्रहितापेक्षाही राजकीय फायद्यासाठी होत असल्याने त्यातून मुलभूत हक्कांसमोर मर्यादा निर्माण होतात. अर्थात या उणिवा जरी असल्या तरी मुलभूत हक्क व्यक्तींच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपयुक्त असल्याचे नाकारता येणार नाही.

ब) मुलभूत कर्तव्ये

मानव ज्या समाजात राहतो त्या समाजाची बांधिलकी म्हणून त्याला काही कर्तव्येही पार पाडावी लागतात. आपल्या हक्कांचा उपभोग घेत असतांना इतरांच्या हक्कांवर अतिक्रमण होणार नाही याची दक्षता बाळगणे हा अर्थ कर्तव्यात समाविष्ट असून नागरीकांना समाज व राष्ट्राप्रती जबाबदारीची जाणीव व्हावी म्हणूनही कर्तव्ये आवश्यक ठरतात. हक्कांची दुसरी बाजू कर्तव्ये असून भारतीय राज्यघटनेत १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीने प्रकरण चार मध्ये कलम '५१-अ' यात दहा कर्तव्ये अंतर्भूत करण्यात आली. सद्यस्थितीत कर्तव्यांची संख्या अकरा झाली असून ती पुढीलप्रमाणे -

१. राज्यघटना, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीत यांचा आदर बाळगणे.
२. स्वातंत्र्य चळवळीच्या उदात्त आदर्शांचे जतन करून ते आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करणे.
३. देशाचे सार्वभौमत्व, ऐक्य आणि एकात्मता कायम राखणे.
४. देशाचे संरक्षण करणे आणि आवश्यकतेनुसार राष्ट्राची सेवा करणे.
५. देशातील सर्व भाषा, प्रदेश व धर्म यांच्यातील भेदभाव विसरून लोकांमध्ये एकोपा व बंधुभाव निर्माण करावा आणि स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला बाधक ठरणान्या प्रथांचा त्याग करावा.
६. आपल्या संमिश्र संस्कृतीचा वारसा जतन करून त्याची कदर करणे.
७. नैसर्गिक पर्यावरणाचे, साधन संपत्तीचे रक्षण करून प्राणिमात्रांबद्दल भूतदया दाखविणे.
८. शास्त्रीय दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि चिकित्सक वृत्ती विकसित करणे किंवा अंगी बानविणे.
९. हिंसेचा त्याग करून सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे.
१०. राष्ट्राची सर्व क्षेत्रात प्रगती व्हावी, राष्ट्राला उच्च दर्जा प्राप्त व्हावा यादृष्टीने व्यक्तीगत व सामुहिक प्रयत्न करणे.

११. सहा ते चौदा वर्ष वयोगटातील मुलामुलींना त्यांच्या पालकांनी शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे. (८६ वी घटनादुरुस्ती)

मुलभूत कर्तव्यांचे मूल्यमापन

भारतीय राज्यघटनेतील कर्तव्ये आदर्श समाजव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी उपयुक्त असली तरी त्यात काही त्रुटी आहेत त्या पुढीलप्रमाणे -

» कर्तव्यांची भाषा मोघम व अस्पष्ट

आहे : भारतीय घटनेने नागरीकांकडून अनेक कर्तव्यांची अपेक्षा केलेली असली तरी कर्तव्यांची भाषा मोघम व अस्पष्ट असल्याने त्याचे पालन योग्यपद्धतीने होत नाही. उदा. उदात्त आदर्शवाद, चिकित्सक वृत्ती या शब्दांचा अचूक अर्थ लक्षात येत नाही.

» दंडात्मक कारवाईचा आधार नाही :

नागरीकांनी कर्तव्ये पार पाडली नाहीत तर त्यास कोणत्याही शिक्षेची अथवा दंडात्मक कारवाईची तरतूद नसल्याने नागरीक त्याकडे फारसे गांभीर्याने पाहत नाहीत.

» कर्तव्यांचे स्वरूप आदर्शवादी आहे : भारतीय घटनेतील मुलभूत कर्तव्ये आदर्शवादी स्वरूपात असल्याने त्याचे व्यवहारात प्रत्यक्ष पालन करणे कठीण आहे.

» कर्तव्यांची राज्यघटनेतील यादी अपूर्ण आहे : भारतीय राज्यघटनेतील कर्तव्यांची यादी अपूर्ण आहे कारण यात मतदान करणे, सैनिकी शिक्षण घेणे अशी कर्तव्ये समाविष्ट केलेली नाहीत.

मुलभूत कर्तव्यांबाबत त्रुटी असल्या तरी त्याचे महत्व कमी होत नाही. कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीसाठी कर्तव्ये महत्त्वाचे ठरतात.

क) राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे

राजकीय लोकशाहीच्या प्रस्थापनेबरोबरच सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी सांगितलेला कार्यक्रम म्हणजे राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे होय. भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात कलम ३६ ते ५१ मध्ये ती समाविष्ट करण्यात आली आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'आधुनिक लोकशाही

राज्याचा राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रातील सर्वस्पर्शी कार्यक्रम' या शब्दात मार्गदर्शक तत्वांचा गौरव केला आहे.

राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वांचे वर्गीकरण

भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात कलम ३६ ते ५१ मध्ये राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे दिली असून त्याचे वर्गीकरण पुढील पद्धतीने -

१) आर्थिक स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे

भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या प्रकरणात कलम ३९, ४१, ४२, ४३ व ४८ मध्ये देण्यात आली आहेत ती पुढीलप्रमाणे -

- » स्त्री-पुरुष सर्व नागरीकांना उपजीविकेची पुरेशी साधने उपलब्ध होण्याचा हक्क मिळवून देण्याचा प्रयत्न राज्याकडून केला जाईल.
- » ज्यामुळे सर्वांचे कल्याण साध्य होईल अशा पद्धतीने समाजाच्या भौतिक साधनांची मालकी आणि नियंत्रणे यांचे वाटप करण्यात येईल.
- » स्त्री-पुरुष यांना समान कामासाठी समान वेतन मिळवून देण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल.
- » समाजाच्या हितास बाधक ठरेल आणि संपत्ती व उत्पादनाची साधने यांचे केंद्रीकरण होईल अशा प्रकारची आर्थिक व्यवस्था निर्माण होणार नाही, अशी दक्षता घेण्यात येईल.
- » स्त्री-पुरुष कामगारांचे आरोग्य आणि शक्ती तसेच मुलांचे कोवळे वय याचा दुरुपयोग केला जाणार नाही.
- » आर्थिक गरजेपोटी नागरीकांना त्यांचे वय व शक्ती यास न पेलवणाऱ्या व्यवसायात शिरणे भाग पडणार नाही असा प्रयत्न राज्याकडून केला जाईल.
- » शेती, उद्योगधंदे व इतर सर्व क्षेत्रातील कामगारांना पुरेसे काम, वेतन, राहणीमानाचा योग्य दर्जा आणि विश्रांती तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक संधी यांची हमी देणारी कामाची परिस्थिती उपलब्ध करून देण्याची काळजी राज्याकडून घेतली जाईल.
- » राज्य आपली आर्थिक क्षमता आणि विकास यांच्या मर्यादित काम

**राज्याच्या मार्गदर्शक
तत्वांचे वर्गीकरण**

- » आर्थिक स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे
- » सामाजिक स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे
- » राजकीय स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे
- » न्यायालयीन स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे
- » परराष्ट्रासंबंधीची मार्गदर्शक तत्वे

मिळण्याचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क आणि बेकारी, म्हातारपण, आजारपण, अपंगत्व यासारख्या अवस्थेतील लोकांसाठी सार्वजनिक मदत मिळण्याचा हक्क मिळवून देण्यासाठी परिणामकारक उपाययोजना करील.

- » कामाच्या ठिकाणी न्याय्य व माणुसकीची परिस्थिती निर्माण करण्याची आणि प्रसुती साहाय्य मिळवून देण्याची व्यवस्था राज्याकडून करण्यात येईल.
- » उद्योगधंद्यांच्या व्यवस्थापनात कामगारांना सहभागी करून घेण्याच्या दृष्टिने राज्याकडून आवश्यक ती पावले उचलली जातील.
- » ग्रामोद्योग व कुटीरोद्योग यांना उत्तेजन देण्यात येईल.

२) सामाजिक स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे

भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या प्रकरणात कलम ४५, ४६, ४७ व ४९ मध्ये सामाजिक स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे दिली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे -

- » लोकांच्या कल्याणासाठी ज्या सामाजिक व्यवस्थेत सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय असेल अशी समाजव्यवस्था निर्माण करून ती टिकविण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल.
- » जनतेतील दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंवर्धनाची राज्य विशेष काळजी घेईल आणि सामाजिक अन्याय व पिळवणूक यापासून त्यांचे संरक्षण करील.
- » राज्य आपल्या जनतेच्या आहाराच्या पौष्टिकतेचा दर्जा वाढविण्याकडे आणि तिच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्याकडे विशेष लक्ष देईल.
- » सार्वजनिक आरोग्यात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला जाईल.
- » आरोग्याला हानीकारक असणारी मादक पेये व औषधे यावर बंदी घालण्यासाठी राज्य विशेष प्रयत्न करील.
- » बालकांची निकोप पद्धतीने आणि स्वतंत्र वातावरणात वाढ व्हावी याकरीता त्यांना संधी व सवलती देण्यासंबंधीच्या धोरणाचा राज्य पाठपुरावा करील.
- » राज्यघटनेची अंमलबजावणी सुरू झाल्यापासून दहा वर्षांच्या आत चौदा वर्षांखालील सर्व मुलामुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था राज्य करील.

३) राजकीय स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे
भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४० व ५० मध्ये राजकीय स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे दिली आहेत.

- » ग्रामपंचायतीची स्थापना करून स्वयंशासनाचे घटक म्हणून त्यांना काय करता येईल इतपत सत्ता आणि अधिकार मिळवून देण्यासाठी राज्याकडून पावले उचलली जातील.
- » शासनव्यवस्थेतील न्यायदान यंत्रणा प्रशासकीय यंत्रणेपासून वेगळी करण्यासाठी उपाययोजना केली जाईल.

४) न्यायालयीन स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे

भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागातील कलम ३९ व कलम ४४ मध्ये न्यायालयीन स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्वे दिली ती पुढीलप्रमाणे -

- » वैधानिक व्यवस्थेची कार्यपद्धती न्यायाची अभिवृद्धी व्हावी अशी बनविण्याचा प्रयत्न राज्याकडून केला जाईल. तसेच राज्य लोकांना मोफत कायदेविषयक साहाय्य मिळवून देईन की जेणेकरून कोणत्याही नागरीकाला आर्थिक किंवा अन्य प्रकारच्या दुर्बलतेमुळे न्याय प्राप्त करून घेण्याच्या संधीपासून वंचित व्हावे लागणार नाही.
- » संपूर्ण भारतीय प्रदेशात नागरीकांसाठी समान नागरी कायदा करण्याच्या दृष्टीने राज्य प्रयत्नशील राहिल.

५) परराष्ट्रसंबंधीचे मार्गदर्शक तत्वे

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ५१ मध्ये परराष्ट्रसंबंधीचे मार्गदर्शक तत्वे दिलेली आहेत.

- » आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता यांची वृद्धी करण्यासाठी राज्य प्रयत्न करील.
- » जगातील राष्ट्रराष्ट्रांमध्ये न्याय्य व परस्पर आदराचे संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहिल.
- » आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि तहातील बंधने यांचा आदर राखला जाईल अशा पद्धतीने जगातील संघटीत लोक समुहांनी आपापसात व्यवहार करावा याकरीता प्रयत्न करण्यात येईल.
- » आंतरराष्ट्रीय वाद लवादामार्फत सोडविण्यास उत्तेजन देण्यात येईल.

मार्गदर्शक तत्वांचे मूल्यमापन

भारतीय राज्यघटनेतील राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे ही कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीसाठी उपयुक्त असले तरी त्यात पुढील काही त्रुटी आढळतात.

- » कायदेशीर बंधन नाही : मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करण्याचे कोणतेही कायदेशीर बंधन शासनावर नसल्याने ती प्रभावहीन ठरतात.
- » केवळ आदर्शवादी तत्वे : ही मार्गदर्शक तत्वे व्यवहार्य नसून ती केवळ आदर्शवादी तत्वे ठरली आहेत.
- » कालमर्यादेचे बंधन नाही : मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीची कोणतीही कालमर्यादा शासनावर बंधनकारक नसल्याने त्याचा अपेक्षित परिणाम झालेला दिसत नाही.
- » मार्गदर्शक तत्वांमध्ये भावनिक व शास्त्रीय अशा दृष्टिकोनांची गुंतागुंत झालेली दिसते.

मार्गदर्शक तत्वांमधील वरील त्रुटींमुळे घटना समितीचे सभासद नसिरुद्दीन यांनी 'मार्गदर्शक तत्वे ही २ जानेवारीला मोडली जाणारी नव्या वर्षाची शपथ आहे.' अशी टिका केली आहे तर के.सी. शहा यांनी मार्गदर्शक तत्वांवर टिका करताना त्याची 'खात्यावर पैसे जमा नसलेल्या बँकेचा चेक' अशी संभावना व्यक्त केली. के.सी. व्हीअर यांनी 'कायदेशीर पाठबळ नसलेला जाहीरनामा' या शब्दात त्यावर टिका केलेली दिसते.

मार्गदर्शक तत्वांचे महत्व

- » मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातून घटनाकारांनी राज्यासमोर सतत कर्तव्यांची जाणीव उभी केली आहे.
- » मार्गदर्शक तत्वांना कायदेशीर संरक्षण नसले तरी सामाजिक हितासाठी न्यायालयाचे सुद्धा ते नैतिक कर्तव्य ठरते.
- » मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी करणे हे शासनावर बंधनकारक नसले तरी शासन हे लोकसभेस जबाबदार असल्याने व लोकसभेचे सदस्य हे जनतेप्रती जबाबदार असल्याने जनता मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी करण्यास शासनास भाग पाडू शकते.
- » घटना ही शासनावर बंधनकारक असल्याने घटनेतील मार्गदर्शक तत्वांकडे शासन डोळेझाक करू शकत नाही.
- » राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वांमध्ये सक्तीचे शिक्षण, रोजगाराचा हक्क, समान न्याय, दुर्बल वर्गाचे हितसंरक्षण अशा विविध कल्याणकारी घटकांचा समावेश असल्याने या मार्गदर्शक तत्वांचे महत्व वाढले आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वांना अनुसरून सक्तीचे व मोफत शिक्षण, रोजगार गॅरंटी कायदा, अनुसूचित जाती-जमातीसाठीचे कायदे, महिला

संरक्षण कायदे, पंचायत राज्याचा विकास यासारखे कायदे प्रत्यक्षात निर्माण झाल्याने राजकीय लोकशाहीबरोबर सामाजिक व आर्थिक लोकशाही प्रस्थापनेचा मार्ग प्रशस्थ झाला आहे. न्यायमूर्ती छगलांच्या मते, 'मार्गदर्शक तत्त्वे पूर्णतया अंमलात आली तर भारत पृथ्वीवरील स्वर्ग होईल' या शब्दात त्याचा गौरव केला आहे.

▲ स्वाध्याय ▲